

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПСИХОЛОГІЇ імені Г. С. КОСТЮКА**

СОЛОДОВНИКОВА Христина Кшиштофівна

УДК 316.6:001.53:323.283/.285

**СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСНОВИ АНАЛІЗУ ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ
ТЕРОРИЗМУ**

19.00.05 – соціальна психологія; психологія соціальної роботи

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Київ – 2015

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Інституті психології імені Г. С. Костюка НАПН України

Науковий керівник

доктор психологічних наук, професор **Ложкін Георгій Володимирович**, Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут», кафедра психології і педагогіки, завідувач

Офіційні опоненти:

доктор психологічних наук, професор **Осьодло Василь Ілліч**, Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського, кафедра суспільних наук, начальник;

кандидат психологічних наук, доцент **Рудюк Олег Володимирович**, Рівненський державний гуманітарний університет, кафедра загальної психології та психодіагностики, доцент

Захист відбудеться 3 березня 2015 р. о 13.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.453.01 в Інституті психології імені Г. С. Костюка НАПН України за адресою: 01033, Київ–33, вул. Паньківська, 2

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України за адресою: 01033, Київ–33, вул. Паньківська, 2

Автореферат розісланий 2 лютого 2015 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Т. М. Третьак

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Тероризм як соціально-психологічний феномен перетворився в одну з найгостріших та злободенних проблем глобалізованої дійсності. З недавніх часів його загроза для України носить безпосередній характер.

Відомо, що тероризм як радикальна форма суспільної діяльності є наслідком антагоністичних конфліктів різного типу: внутрішньо-особистісних, міжособистісних, міжгрупових, міжнаціональних, які в свою чергу можуть мати політичні, економічні, соціальні, психологічні джерела і при цьому реалізуватись на різних рівнях суспільної діяльності. Дослідження тероризму постають як актуальні, особливо на новому етапі трансформації українського суспільства, що обумовлено наявністю значної кількості джерел соціальних конфліктів, які можуть спричинити поширення даного явища й в Україні, що й зумовлює розкриття явища тероризму крізь призму соціально-психологічних механізмів.

У цьому аспекті необхідною є інтеграція різних наукових підходів до дослідження феномену тероризму, розробка соціально-психологічної моделі сучасного терориста, вивчення факторів здатних попередити розвиток та загострення конфліктних ситуацій, які можуть призвести до активізації терористичної діяльності.

В останні роки все більше з'являється досліджень, предметом вивчення яких є виявлення чинників тероризму у суспільному бутті, зокрема: Н.А. Агаєв, Ю.М. Антонян, А. Бернгард, В.В. Вітюк, С.П. Волобаєв, М.І. Дзлієв, У. Лакер, В.А. Медведєв, Д.В. Ольшанський, С.А. Ефіров, О.Брасс, О.Колпакіді тощо.

Західні дослідники Т. Денікер, А. Бернгард, Р. Сале, П. Уїлкінсон та українські дослідники В.Ф. Антипенко, Л.Н. Моджорян, Т.С. Бояр-Сазонович, присвячували свої роботи розробленню класифікації видів тероризму. У наступних наукових дослідженнях тероризм розглядають як причину міжнаціональних, релігійних, соціальних конфліктів: А.В. Дмитрієв, Р. де ла Грассері, К. Коукер; роботи, в яких акцент зроблено на дослідженні психології особистості терориста І. Беккер, Е. Ангел, Г. Раушнінга, Д.В. Ольшанського та цілий ряд інших авторів.

У психіатричній науці вважається, що до тероризму вдаються особистості з деструктивною психікою. Деструктивну поведінку особистості, яка схильна до застосування насильства у взаємодії, розглядали К. Бассіюні, Г.В. Гребеньков, М.І. Буянов, Ч. Ломброзо, Е. Фромм тощо.

В даній роботі тероризм досліджується за допомогою механізму конфлікту В.О. Соснін, М. Амстутц, В.І. Ілійчук, І.В. Ващенко, Є.В. Єгорова стверджують, що тероризм виникає не залежно від соціальних умов, а через те, що конфліктна особистість постійно зумовлює виникнення гострих відкритих соціальних суперечностей. Протилежною є думка багатьох дослідників, таких як Дж. Доллард, Н. Міллер, Л. Берковіц; А. Бандура, М. Дойч, М. Шериф тощо, щодо примату зовнішніх ситуативних детермінант над внутрішньо-особистісною зумовленістю.

Особливий науковий резонанс проблема тероризму має у психології, що пояснюється розумінням сутності людини як носія суспільної свідомості, її терористична активність виступає специфічною формою прояву суспільної свідомості у свідомості та діяльності людей в умовах антагоністичного соціального конфлікту.

В роботі зроблено уточнення накопичених емпіричних даних Ч. Ломброзо, У. Лакера, Д. Ольшанського тощо, які конструювали психологічний портрет терористів, ґрунтуючись на таких характеристиках як будова тіла (Ч. Ломброзо), соціальне походження (У. Лакер, Д. Ольшанський), оскільки зазначені праці не включають аналіз співвідношення вже згаданих факторів із актуальною ситуацією, в умовах якої особа здійснює тероризм.

Вищезгадані наукові розробки тероризму спрямовані на дослідження й осягнення причин, мотивів, механізмів і психологію здійснення терористичних актів, але вказані дослідження не дають цілісного уявлення про соціально-психологічну сутність тероризму, а також про соціально-психологічні механізми виникнення та становлення цього явища у соціумі. Тому дослідження проблеми розвитку соціально-психологічних поглядів на теорію та практику тероризму виявляються особливо перспективними.

Нагальність дослідження проблеми тероризму пов'язана також з нестабільною соціально-економічною ситуацією в українському суспільстві, яка породжує у різних верств населення України відчуття страху, тривожності та невизначеності через можливу втрату наявного соціального статусу й перспектив зростання. Вирішення цієї наукової проблеми сприятиме встановленню соціально-психологічних механізмів формування суб'єкта терористичної діяльності та обґрунтуванню заходів практичного запобігання терористичної загрози. Недостатнє вивчення окресленої проблеми, наукове та практичне значення зумовили вибір теми дисертаційної роботи та її структуру.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертація виконана в межах комплексної науково-дослідної теми лабораторії соціальної психології Інституту психології імені Г.С. Костюка «Соціально-психологічні закономірності становлення економічної культури молоді» (номер держреєстрації 0112U000305) та лабораторії психології навчання ім. І.О. Синиці Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України «Психологічні чинники самодетермінації особистості в освітньому просторі» (номер державної реєстрації 0109U000558).

Тема дисертації затверджена на засіданні Вченої Ради Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН (протокол № 25 від 3 жовтня 2013 року) та узгоджена з бюро Ради з координації наукових досліджень в галузі педагогіки та психології в Україні (протокол № 6 від 17.06.2014 року).

Мета і завдання дослідження – є дослідження феномену тероризму, з'ясування суспільно-історичних джерел його становлення та розвитку, а також встановлення та обґрунтування соціально-психологічних механізмів терористичної діяльності та на їх основі розробка соціально-

психологічного портрету сучасного терориста для попередження та втілення практичних засобів убезпечення терористичної загрози.

Для досягнення зазначеної мети були сформульовані та вирішені наступні **завдання**:

1. Проаналізувати особливості еволюції психологічних поглядів на тероризм у працях зарубіжних та вітчизняних дослідників.
2. Визначити суспільно-історичні передумови виникнення тероризму.
3. Виявити характерні соціально-психологічні ознаки сучасного тероризму.
4. Емпірично з'ясувати соціально-психологічні уявлення студентської молоді про тероризм.
5. На основі теоретичного та емпіричного аналізу отриманих даних розробити підходи до побудови соціально-психологічної моделі сучасного терориста.

Об'єкт дослідження – основи аналізу тероризму як сучасного соціально-психологічного явища.

Предмет дослідження – соціально-психологічні чинники та механізми виникнення тероризму в сучасних умовах.

Теоретико-методологічну основу дисертаційної роботи становлять принципи: історизму, системності, об'єктивності, діалектизму; принципи детермінізму, єдності свідомості та діяльності, розуміння особистості як активного суб'єкта діяльності і відносин зі світом (К.О. Абульханова-Славська, Г.С. Костюк, О.М. Леонтьєв, С.Л. Рубінштейн); теоретичний підхід до конфлікту як зіткнення протилежно спрямованих тенденцій (М.Н. Корнев, А.Б. Коваленко, М.І. Пірен); теорії проявів людської свідомості в конфліктних соціальних ситуаціях (Т. Адорно, М. Бердяєв, Ж.-П. Сартр, В. Франкл, Е. Фромм).

При дослідженні сутності та структури мотиваційної сфери терориста було використано концепцію потягу до смерті З. Фрейда, етологічну теорію К. Лоренца, теорію соціального навічання А. Бандури, криміналістичний підхід Є.П. Ільїна, а також сучасних вітчизняних та російських дослідників, зокрема В.С. Медведєва, Ю.М. Антоняна; роботи, в яких акцент зроблено на дослідженні психології особистості терориста, І. Беккер, Е. Ангел, Г. Раушнінга, Д. Ольшанського. В дисертації використано етологічну концепцію К.Лоренца, а також психологічні підходи Ч. Ломброзо, Е. Фромма, К. Бассіюні, Г.В. Гребенькова, М.І. Буянова тощо, які розглядали насильство як спосіб деструктивної самореалізації особистості.

З метою розкриття сутності й причин морального маргіналізму молоді, а також факторів радикалізації свідомості та діяльності студентської молоді було застосовано концепції розвитку психіки та особистості (Г.С. Костюк, І.С. Кон, О.М. Леонтьєв, Г.В. Ложкін, С.Д. Максименко); регулятивно-детермінаційна теорія особистості, що ґрунтується на принципі єдності індивіда та соціального середовища (Л.С. Виготський, В.Т. Цига) та теорії, що підкреслюють соціокультурну

зумовленість концепції поведінкових стереотипів (Дж. Джетен, Г. Маркус, Н.І. Сарджвеладзе, Г.У. Солдатова).

Для розв'язання поставлених задач у роботі були використані наступні **методи дослідження**:

теоретичні: теоретичний аналіз, систематизація, узагальнення, моделювання, що застосовувалися для визначення теоретико-методологічних засад встановлення уявлень студентської молоді про тероризм;

емпіричні методи: метод вивчення документів, зокрема науково-історичних джерел, психодіагностичні методи (анкетування, метод експертного оцінювання тощо), які використовувалися для виявлення особливостей уявлень студентської молоді про тероризм як соціально-психологічний феномен, зокрема: а) *когнітивного компоненту*: анкета «Актуальність проблеми тероризму в Україні» (авторська розробка); б) *емоційного компоненту*: методика семантичного диференціалу Ч. Осгуда;

методи математичного опрацювання даних (кореляційний, факторний аналізи) з подальшою їх якісною інтерпретацією та змістовним узагальненням за допомогою методики OSA та пакету SPSS (версії 13.0 та 17.0).

Експериментальна база дослідження. Дослідження проводилося на базі Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Загальний обсяг вибірки склав 129 осіб – студентів чотирьох факультетів університету – психологічного, філософського, економічного та юридичного.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у комплексному дослідженні феномену тероризму, його соціально-психологічних механізмів та розробці на цій основі теоретичних і рекомендацій щодо встановлення соціально-психологічних факторів, що зумовлюють тероризм, вдосконалення засобів профілактики терористичної діяльності. Основні результати, що були отримані у дисертаційній роботі, полягають у наступному: *вперше* проведено комплексний еволюційний аналіз соціально-психологічних джерел тероризму та запропоновано авторський підхід до виявлення факторів легітимізації тероризму у суспільній свідомості та діяльності. *Удосконалено*: підхід до побудови соціально-психологічної моделі сучасного терориста на основі виокремлених соціальних (особливості походження, типу світогляду, освіти) і особистісних (основні особистісні якості терориста, психологічний тип, особливостей взаємодії в соціальній групі, емоційна сфера, логіка мислення) характеристик; рекомендації щодо використання соціально-психологічної моделі сучасного терориста, які дають змогу здійснювати профілактику терористичної діяльності у суспільстві, виявляти терористів, упереджувати скоєння терактів, зменшувати економічні та соціальні наслідки тероризму. *Набуло подальшого розвитку*: уявлення про соціально-психологічні механізми та передумови виникнення та становлення тероризму, еволюцію поглядів на тероризм в працях сучасних вітчизняних та зарубіжних науковців; теоретичні положення взаємозв'язку між соціальними уявленнями, настановами,

стереотипами та участю суб'єктів у ситуаціях конфліктів, а також між ціннісними орієнтаціями особистості та її схильністю до радикальних способів ціледосягання в умовах соціального конфлікту; соціальні передумови виникнення й розповсюдження тероризму, які полягають у політичній, економічній нестабільності, відсутності «середнього класу» та різкому полярному розшаруванні суспільства; теоретичні знання щодо мотиваційної сфери суб'єктів, залучених до терористичної діяльності.

Теоретичне значення дисертаційної роботи полягає в тому, що виявлено і обґрунтовано підходи до побудови соціально-психологічної моделі сучасного терориста на основі виокремлених соціальних рис (особливості походження, типу світогляду, освіти) і особистісних (основні особистісні якості терориста, психологічний тип, особливостей взаємодії в соціальній групі, емоційна характеристика, логіка мислення) характеристик, які сприяють якнайповнішому опису терориста; визначено, конкретизовано і обґрунтовано соціально-психологічні чинники виникнення та становлення тероризму, що сприяють розкриттю психологічних особливостей сучасного тероризму; результати дослідження еволюції психологічних поглядів на тероризм у працях вітчизняних та зарубіжних дослідників до XIX–XX ст. розширюють наукове уявлення про сутність соціально-психологічного портрету сучасного терориста.

Практичне значення отриманих результатів дослідження полягає в тому, що розроблені та запропоновані в ній наукові положення й практичні рекомендації розкривають і поглиблюють розуміння сутності тероризму як особливого виду соціальної діяльності. Теоретичні положення та результати дослідження можуть бути використані у розробці відповідних розділів курсів лекцій у практиці викладацької діяльності; для наукових установ, що досліджують процеси виникнення та формування політичного екстремізму та тероризму за певних соціальних умов; для прогнозування формування екстремістських поглядів та становлення терористичної активності в українському суспільстві у відповідних установах СБУ, МВД тощо.

Результати дисертаційної роботи можуть бути використані у процесі підготовки фахівців за спеціальностями «психологія» та «соціальний робітник» під час викладання курсів (навчальних дисциплін): «Психологія екстремізму та терористичної діяльності», «Тероризм як предмет дослідження соціальної психології» та «Екстремальна психологія».

Результати дисертації **впроваджено** у навчально-виховний процес Національного університету оборони України імені Івана Черняховського зі спеціальності «Військово-соціальне управління». Отримані наукові результати знайшли відображення при вивченні навчальної дисципліни «Прикладна психологія військової діяльності» та «Теорія і практика відбору персоналу» (Довідка № 851/120 від 15 липня 2014 р.); у навчально-виховний процес Київського національного університету імені Тараса Шевченка для студентів спеціальності «психологія», що знайшли відображення при вивченні навчальної дисциплін «Соціальна психологія», «Психологія масової

поведінки», «Психологія конфлікту», «Політична психологія» та «Психологія праці в екстремальних умовах», а також при написанні курсових та кваліфікаційних робіт (довідка № 016/191 від 21 липня 2014 р.); у навчальний процес Інституту соціології, психології та соціальних комунікацій при викладенні студентам 2-го курсу спеціальності «Психологія освітньо-кваліфікаційного рівня «бакалавр» навчальної дисципліни «Соціальна психологія», «Психологія релігії», «Психологія конфлікту». В рамках семінарських занять були використані теоретичні положення, що стосуються особливостей становлення психологічних поглядів на теорію і практику тероризму у контексті соціалізації особистості (довідка № 687/1 від 17.09.2014 р.).

Результати дисертаційної роботи викладено також у навчальному посібнику: Соціально-психологічні аспекти тероризму : навч. посіб. – К. : ВПЦ Київський університет, 2003. – 71 с.

Наукові висновки та пропозиції дисертаційної роботи використано дисертантом у навчальному процесі для лекційних занять зі спецкурсу «Психологічні особливості тероризму» магістрам денної форми навчання спеціальностей «психолог» та «соціальний педагог» факультету соціології та психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Апробація результатів дослідження. Основні теоретичні положення та результати дисертаційної роботи доповідалися та були схвалені на розширених засіданнях лабораторії психології навчання імені І.О. Синиці та лабораторії соціальної психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, національних, міжнародних та закордонних наукових і науково-практичних конференціях і форумах *в Україні*: Міжнародній науково-практичній конференції «Протидія відмиванню «брудних» коштів та фінансуванню тероризму: громадська підтримка та контроль» (2003, Київ); Міжнародній науково-практичній конференції «Конкурентоспроможність національної економіки» (2004, Київ); Міжнародній науковій конференції «Дні науки філософського факультету – 2005» (2005, Київ); II Міжнародній науково-практичній конференції «Проблеми емпіричних досліджень у психології» (до 110-річчя започаткування Г.І. Челпановим Психологічного семінарію у Київському Університеті св. Володимира) (2008, Київ); Міжнародному науково-практичному форумі «Современные проблемы и пути решения в науке, транспорте, производстве и образовании» (2012, Одесса); науково-практичній конференції «Соціально-гуманітарні та правові проблеми діяльності Збройних Сил України» (2014, Київ) а також *за кордоном*: Международном молодёжном научном форуме «Ломоносов» XX Международная конференция студентов, аспирантов и молодых учёных «Ломоносов» 2013 (2013, Москва).

Публікації. Основний зміст дослідження відображено у 1 навчальному посібнику, 17 наукових публікаціях, з них 7 надруковано у фахових виданнях, включених до списку, затвердженого МОН України, серед яких зареєстровані в міжнародній наукометричній базі РИНЦ – 2, в іноземних наукових виданнях – 2, з яких входить до наукометричної бази Scopus – 1. Тези доповідей опубліковано – 8, з них – 3 входять до наукометричної бази даних РИНЦ, іноземних – 1.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел, що налічує 200 найменування, з них 25 іноземними мовами і додатків. Основний обсяг дисертації – 189 сторінок. Повний обсяг дисертації – 229 сторінок. Робота містить 27 малюнків (на 30 сторінках), 1 таблицю (4 стор.), 3 додатки (на 40 сторінках).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ

У вступі обґрунтовано актуальність теми дослідження; визначено його об'єкт, предмет, мету, гіпотези та задачі; розкрито теоретико-методологічні основи та описано методи дослідження; висвітлено наукову новизну, теоретичне і практичне значення отриманих результатів; наведено дані про апробацію результатів та їх впровадження у психолого-педагогічну практику.

У першому розділі – *«Тероризм як соціально-психологічний феномен»* – викладено огляд наукової літератури стосовно соціально-психологічних та інших чинників виникнення й розвитку тероризму на історичному шляху становлення людства, розглянуто проблематику дослідження феномену тероризму у працях вітчизняних та зарубіжних авторів.

У розділі констатується, що у науковій літературі розуміння соціально-психологічних аспектів тероризму спирається на уявлення про його основну мету, яка полягає в досягненні такого психічного стану людей, при якому забезпечується їх примус до виконання вимог терористів. При цьому, актуалізовані реакції страху стають відносно стійкими і зберігаються в умовах життєдіяльності людини тривалий період, забезпечуючи прояв певних стереотипів поведінки в суспільстві.

В даному дослідженні розкрито зміст поняття «тероризм» за допомогою викладеного у Законі України «Про боротьбу з тероризмом» (від 20.03.2003) тероризм – суспільно небезпечна діяльність, яка полягає у свідомому, цілеспрямованому застосуванні насильства. Дане визначення вимагає уточнення, оскільки в Законі прямо не вказані основні риси, які дозволяли б виокремити дане явище з-поміж схожих за способом дії, але різних за соціально-психологічними характеристиками та чинниками, зокрема це такі явища як диверсія, бунт, партизанство.

Дослідники тероризму В. Замковий та М. Ільчиков наголошують, що терор здійснюється відкрито і легально, а тероризм реалізується конспіративно та нелегально. Схожої позиції притримуються А. Бернгард, В. Чалікова, М. Ферро, які визначають терор як насильство і залякування, яке використовується більш сильним стосовно більш слабких, в той час як під тероризмом дані дослідники розуміють насильство і залякування, що використовується більш слабким у відношенні більш сильного. Ми погоджуємося з даним визначенням, однак вважаємо, що сучасний тероризм здійснюється здебільшого на трансдержавному, транснаціональному, міжетнічному та міжконфесійному рівнях, а за цих умов об'єкти і суб'єкти терористичних дій не

завжди можна чітко розподілити за ознакою «сили», яка у вищезгаданих авторів містить використання репресивних апаратів: поліції, армії тощо. Модель тероризму містить такі складові: суб'єкт тероризму; насильство як спосіб впливу; об'єкт; мета, що її переслідує суб'єкт. Суб'єкт тероризму використовує насильство (або загрозу його застосування) як спосіб впливу на об'єкт для досягнення поставлених перед собою задач (політичних, соціальних, економічних тощо). Об'єктивно сильнішим виступає держава або уряд країни, на відміну від нерегулярних суспільних утворень, які, як правило, діють під впливом стихійно організованих факторів (штучних або природних).

Дисертантом аргументовано, що сучасний стан дослідження феномену тероризму викликає необхідність звернутися до історичного шляху його становлення, оскільки ретроспективний аналіз еволюції суспільства виявив в подіях минулого головні компоненти тероризму: суб'єкт тероризму; об'єкт; мета, що її переслідує суб'єкт; насильство як спосіб примусу.

Ретроспективний аналіз наукових джерел показав, що проблема тероризму з'являється із виникненням держави і права. В подальшому змінюється його назва, умови і способи здійснення, але не способи дії. Еволюцію явища тероризму в дисертаційній роботі розкрито за допомогою аналізу розвитку наукових поглядів на його атрибути: внутрішньо-особистісних якостей людини (агресія) та зовнішньо-соціальних умов (антагоністичні конфлікти). Суспільно-історичними передумовами виникнення та становлення тероризму виступає боротьба за владу, протест проти тиранії або деспотії правителя. Головною ознакою тероризму у найдавніші часи було те, що його суб'єкти і об'єкти, як правило, належали до вищих прошарків населення.

У дисертаційній роботі обґрунтовано, що релігійний тероризм має давні історичні коріння, а також набуває характерної риси, властивої тероризмові сьогодення – погроза насильством, яка стосувалася всіх верств населення.

У роботі з'ясовано, що така особливість війни, як амбівалентне ставлення її учасників, а також створення образу «ворога», стала характерною для всіх конфліктів, що з часом перетворюються на гостре протистояння із застосуванням насильства. Одним із втілень (реалізації, виразі в діях) такого роду конфліктів у соціальній свідомості та діяльності виступає тероризм.

Вивчення розвитку наукових поглядів на конфлікт як головний чинник тероризму дозволило відстежити процес легітимізації у свідомості та діяльності людини радикальних способів ціледосягання. Як стверджують К. Маркс, Ж.-Ж. Руссо, Е. Дюркгейм, тощо в контексті взаємодії особи та будь-якої форми влади постає перманентний конфлікт. За Т. Гоббсом людина є певною самістю, індивідом, для кого всі інші є лише середовищем для існування, і яка діє за принципом «війни всіх проти всіх». Пізніше наукова думка повернулася до ідеї, що конфлікт можна розглядати як перманентну рису особистості та суспільства. У XVIII столітті ця проблема трансформувалась у площину співвідношення розуму та пристрастей або свідомого та неусвідомлюваного у мотивах, спонуканнях поведінки людини. Г.В. Лейбніц у своїй роботі «Нові дослідження людського розуму» (1704

р.) говорить про неусвідомлювані страждання, про наявність у внутрішньому світі людини сфери явищ «Я» та сфери свідомості «Я». Від його ідей пізніше відштовхувалися З. Фрейд, Ф. Ніцше, Е. Фромм, які вважали, що саме внутрішньоособистісні конфлікти є джерелом агресії та насильства, спрямованих проти суспільства в цілому.

Загальновідомим є положення, що хоча явище тероризму виникло в давні часи, саме поняття традиційно пов'язують із періодом Французької революції, коли термін «терор» (від латинського – страх, жак) вперше набув поширення під час якобінської диктатури. Цей час інколи називають «епохою терору». Таким чином у XVIII столітті поняття «терор» позначало державну політику якобінців, запроваджену у практику М. Робесп'єром.

Грунтуючись на аналізі зарубіжних та зокрема російських дослідників тероризму, дисертантом з'ясовано, що найповнішу картину соціально-психологічних чинників, що спричиняли тероризм часів Російської імперії початку XIX ст. через наявність великої кількості різного роду джерел (експертні оцінки, поліцейські зведення, особисте листування безпосередніх учасників та свідків подій, психологічні дослідження тощо), що дозволило провести ретроспективний аналіз становлення особистості тогочасного терориста.

З'ясовано, що рушійною силою тогочасного тероризму була студентська молодь, на це вказували у своїх працях Б. Савінков, учасник бойової організації есерів та автор мемуарів, а також видатні українські вчені XIX ст. М. Грушевський та М. Драгоманов, вивчаючи мотиви, які спонукали до вступу в тероризм українських студентів, вказували на пошуки національної самоідентичності.

Сучасні дослідники російського тероризму часів імперії Ю. Антонян, У. Лакер, Д. Ольшанський, досліджуючи особливості мотиваційної сфери терористів виявили взаємозв'язок між мотивацією та функціями (ролями), які терористи виконують у тероризмові. Зокрема вищезгаданими вченими встановлено, що якісний склад терористичних груп становить молодь до 30 років, розподіл за функціями виглядає так: безпосередні виконавці мали здебільшого до 25 років, тоді як ідеологи та керівники – до 35 років. Схожі дані отримали й О. Брасс та О. Колпакіді, вивчаючи діяльність західнонімецької терористичної групи Фракція Червоної Армії (1960–1990 рр.) Отримані дані теоретичного та емпіричного дослідження підтверджують висновок вказаних авторів, щодо участі студентської молоді і в сучасному тероризмові. Але слід зауважити, що в терористичних групах, які переслідують мету змінити релігійний та національний лад – безпосередні виконавці є молодшими (до 20 років).

Вивчення соціально-психологічних умов активізації тероризму в Російській імперії дозволило поглибити наукові знання про механізми поширення тероризму, зокрема встановлено, що істотну роль в цьому відіграють соціальні уявлення та ставлення до мети й засобів, які обираються терористами. В роботі досліджено вплив соціально-економічних негараздів та жорсткого диктату держави щодо громадян, який виражається у кримінальному переслідуванні за висловлення незгоди.

Аргументовано, що така основа приводить до зміни домінуючих у суспільстві цінностей, що виявлялося зокрема у появі співчуття ідеї насильницького примусу державного апарата до виконання поставлених вимог. Ретроспективний аналіз показав, що подібна ситуація спостерігалася в процесі історичного розвитку суспільства раніше (ассасіни, карбонарії тощо), що знайшло своє відображення у соціально-психологічних механізмах легітимації насильства, а також захисних механізмах та механізмах субституції, які виражалися в домінуванні у масовій свідомості уявлень про те, що від тероризму потерпають лише винні.

Схожі суспільні процеси відбувалися у тогочасній Франції, що знайшло своє відображення у застосуванні французьким законодавством поняття інсurreкція. В роботі розкрито зміст понять інсургенти й інсurreкція, обґрунтовано, що вони мають спільні ознаки з тероризмом, зокрема інсургенти (лат. *insurgentes* – «повстанці») – збройні загони цивільного населення, що протистоять владі. Оскільки вони мають меншу військову силу, порівняно зі владою, то зазвичай вдаються до партизанської війни, терористичних актів. На відміну від тероризму в Російській імперії дане явище носить характер відкритого нелегітимного масового насильницького опору державній владі, тоді як російський тероризм характеризувався таємністю, нелегітимністю, чітко визначеною адресністю. У роботі доведено, що поняття «інсurreкція» містить той же зміст, що й «тероризм», цілком в обох випадках постає опір владі, тобто такій силі, що являє собою втілення законного примусу. Відмінність же полягає у тривалості обох явищ в часі: інсurreкція – одинична нетривала акція опору, тоді як тероризм – це довготривалі перманентні акції, що мають на меті ліквідацію подразника, у вигляді якого виступає влада, релігія, суспільний лад тощо.

Таким чином, встановлено, що досвід соціальних відносин останнього часу пропонує чимало версій тлумачення природи соціальних протиріч та передумов виникнення тероризму. На думку переважної більшості дослідників тероризму соціальними передумовами виступають соціальні негаразди, цивілізаційні зрушення (М. Хантінгтон, А. Тойнбі), боротьба за владу та релігійні конфлікти. Активізація тероризму зумовила пошук причин появи тероризму та факторів, що зумовлюють його становлення як соціально-психологічного феномену. Автором встановлено, що на поч. XIX – поч. XX ст. науково-психологічна думка поділялася на два напрямки: конфліктологічний та особистісний, кожен з цих підходів досліджував явище тероризму властивими їм засобами й способами. До першого напрямку входять філософсько-психологічні підходи, що ґрунтувалися на ідеї, що конфлікт є причиною й метою тероризму, зокрема: апеляція до теорії «суспільного договору» як гаранту правоти і основи легітимності надзвичайних заходів, репресивних законів, насильство як основа соціального і політичного устрою (Е. Дюрінг), конфлікт між природою людини та суспільством (З. Фрейд), психологічні механізми та ідеологічні підвалини анархістських рухів (М. Штірнер, В. Вейтлінг, Ж.-П. Прудон); до другого напрямку входять психологічні підходи, які базувалися на ідеї, що терориста можна вирахувати шляхом вивчення зовнішніх ознак, вад

зовнішності тощо: наявність причинно-наслідкових зв'язків між спадковістю та фізичними вадами людини та її злочинним характером (Ч. Ломброзо), ідея випадкових людей у злочинному середовищі, часто з небідних верств населення (Л.М. Моро-Кристоф), роль пристрасті (звички) до вчинення злочину, яка трансформувалася в потребу (М. Геринг), зв'язок між фізичною конституцією людини, психічним складом та типом поведінки (Е. Кречмер), ідея ендокринної схильності людини до злодіяння (Ді Тулліо, Р. Фунес та ін.), які сприяли формуванню теоретичної й методологічної бази дослідження.

У другому розділі – *«Соціально-психологічні особливості прояву тероризму у XX–XXI століттях»* поглиблено знання про вплив когнітивної сфери на легітимацію насильницьких способів ціледосягання, виявлено характерні ознаки сучасного тероризму, емпірично з'ясовано соціально-психологічні уявлення студентської молоді про тероризм, розроблено підходи до побудови соціально-психологічної моделі сучасного терориста.

Теоретичний та емпіричний аналіз показав, що головними ознаками сучасного тероризму виступають: нелегітимність, таємність та досягнення поставленої мети за допомогою примусу шляхом насильства або погрози ним.

Дисертантом аргументовано, що психологічний механізм легітимації насильства та тероризму формується в межах особливого виду колективного знання, яке засвоюється і привласнюється індивідами – соціальними уявленнями, а отже, дослідження проблем тероризму має включати в себе аналіз особливостей соціальної ситуації, особливостей диспозиційної структури суб'єкта соціальної діяльності (аналіз соціальних уявлень, соціально-психологічної позиції, яку займає суб'єкт, соціальна домінанта, обрання стратегії досягнення цілей).

Поширення світового тероризму у XX ст. спричинило розвиток наукового інтересу, спрямованого виключно на феномен тероризму, про що свідчить різке зростання наукових праць, присвячених не дослідженню атрибутів тероризму, але вивченню соціально-психологічних особливостей самого феномена. На той час наукова психологічна думка була чітко розмежована між двома основними течіями: прихильники першої, здебільшого зарубіжні психологи й терологи вивчали явище тероризму в контексті зовнішньо-ситуативних детермінант; представники другої, здебільшого російські та вітчизняні науковці приділяли увагу когнітивній сфері свідомості. Результати феноменології досліджень тероризму дозволили встановити, що мотивація та психологія терористів вивчалися за такими напрямками: шляхом аналізу психопатологічних зрушень у психіці людини, вивчення біографічних даних та спадкування сімейних стереотипів поведінки, в рамках психоаналітичного підходу (З. Фрейд, А. Адлер, Е. Еріксон, Е. Берн) та вивчення деструктивної особистості у контексті її суспільних зв'язків (К. Юнг, К. Хорні, Е. Фромм), наслідування агресивних інстинктів (К. Лоренц), в руслі біхевіористичного напрямку, крізь призму проблеми конфлікту як соціальної «хвороби» (Т. Парсонс, Е. Дюркгейм, Е. Мейо), ситуативних зовнішніх детермінант

(Дж. Доллард, Н. Міллер, Л. Берковіц; М. Дойч, М. Шеріф), активність суб'єкта у теорії соціального навічання (А. Бандура).

Проаналізовано російську та вітчизняну соціально-психологічну літературу, в якій проблематика психології тероризму розкривається в рамках теорії: «суспільної свідомості», соціальних стереотипів (Л. Войтасик), концепції соціальних уявлень (В.А. Ядов), неусвідомлюваних, афективно заряджених стимулів (Г. Дилігенський), через відношення (ставлення) людини (М. Горшков), зв'язок між масовою свідомістю і масовою поведінкою (О. Уледов), установки (С.Л. Рубінштейн, Д.М. Узнадзе, А.В. Петровський, М.Г. Ярошевський), проблеми мотивації і мотиваційної сфери (Ю.М. Антонян, Є.П. Ільїн).

Виокремлено мотиви тероризму, до яких належать: самоствердження (стимулює жагу визнання на соціальному та соціально-психологічному рівнях), захисні, заміщуючі (заміна цілі терористичного впливу на більш досяжну, респондентська агресія) мотиви самовиправдання (самовиправдання, невизнання вини, нівелювання бар'єрів морально-нормативного контролю).

В контексті вказаних вище підходів, для соціальної психології першочергове значення набуває проблема впливу зовнішньо-ситуативних чинників на вираження тих чи інших індивідуально-психологічних якостей. І навпаки з'ясування сприятливості особистісних рис щодо проявів, розгортання зовнішніх соціальних впливів. Іншими словами, чи зовнішні умови провають схильність (чутливість) сенситивність суб'єкту до терористичної діяльності, чи актуалізація специфічних внутрішньо-психічних факторів є умовою стимуляції терористичної діяльності суб'єкта. Є підстави стверджувати, що на обрання суб'єктом певної поведінкової стратегії у конфлікті чинять вплив як внутрішні, так і зовнішні чинники. Поряд із цим соціальна позиція суб'єктів, а також система їх соціальних установок виступають психологічними джерелами соціальної активності суб'єктів, що дає можливість сформувати уявлення про соціально-психологічні механізми терористичної діяльності.

Виявлено, що соціальна диспозиція в умовах антагоністичного конфлікту виступає одним з механізмів реалізації соціальних уявлень (С. Московічі), що представляється у співвідношенні загального та специфічного у явищах суспільного буття. Так, уявлення виступають соціальним чинником, що актуалізує (зумовлює, сприяє утворенню, розвитку та розв'язанню) конфлікту, а соціальні диспозиції є специфічними проявами соціальних уявлень в індивідуальній свідомості та діяльності. Відтак, можна говорити, що актуалізація соціальних диспозицій в суспільній діяльності суб'єкту доволі жорстко детермінується особливостями соціальної ситуації, або умовами діяльності суб'єкта (В.А. Ядов), відіграють функцію пускового психологічного механізму, що в свою чергу сприяє актуалізації механізму соціальної домінант (Дж. Келлі). Тобто, у свідомості та діяльності соціальних суб'єктів реалізується за Московічі той минулий досвід, який мав позитивне підкріплення, тобто досвід, реалізація якого призвела до успішного досягнення поставленої мети.

Аналіз зазначених концепцій та наукових підходів дає можливість робити прогноз щодо механізму активізації тероризму, який ґрунтується на аналізі особливостей соціальної ситуації, особливостей диспозиційної структури суб'єкта соціальної діяльності (соціальних уявлень, які виражаються у соціально-психологічній позиції, соціальній домініанті, суб'єктивації соціальних уявлень, обрання стратегії досягнення цілей).

Отримані результати теоретичного та емпіричного дослідження тероризму дозволяють стверджувати, що терористами здебільшого стають молоді люди, у яких наявною була потреба у ідентифікації себе, пошукові змісту життя, а відтак, ціннісних орієнтаціях, що їх повинні встановлювати в процесі соціалізації такі соціальні інститути, як сім'я, референтна група та суспільство в цілому, як носій ідеології та життєвих цінностей.

Дисертантом було виявлено, що наукові підходи до вивчення феномену радикалізації діяльності молоді (тероризму) почали розвиватися з середини 60-х років минулого століття. Поштовхом для цього слугувала майже одночасна поява в різних країнах світу молодіжних угруповань, які відстоювали своє право на власну думку, застосовуючи при цьому радикальні засоби – екстремізм, тероризм (РАФ – Німеччина, Червона Армія Японії, «Чорний вересень» – Італія, тощо). В роботі використано праці безпосередніх учасників подій, що дозволило провести детальний аналіз соціально-психологічних джерел тероризму середини ХХ ст., зокрема У.Майнхоф, Б.Веспер, Б. Хогерфельд, тощо.

Зазначені автори стверджували, що до суспільних утворень, які використовують насильницькі методи ціледосягання через ідеальну (нематеріальну) мотивацію втягують молодь, яка, в силу розумової й моральної незрілості, засвоює радикальні уявлення в галузі національної, політичної чи релігійні ідеології. Як уже зазначалося вище, середній вік терориста складає трохи більше за 20 років. Так, у відомих терористичних італійських «Червоних Бригад» у 70–80 роках середній вік бійця складав 21 рік. Визначено механізми залучення студентської молоді до суспільних організацій, здатних до використання радикальних способів ціледосягання на зразок релігійних чи ідеологічних сект типу «Аум Сінріке» чи «Червоних бригад».

З метою перевірки актуальності проблем тероризму для України, а також ставлення української студентської молоді до феномену тероризму було проведено емпіричне дослідження. Вибірка складала 129 осіб – студентів чотирьох факультетів університету – психологічного, філософського, економічного та юридичного, з них жінок – 67, чоловіків – 62, при чому розподіл за ознакою статі виглядає так: на філософському та економічному факультетах обидві статі представлено майже порівну (+\5 %) на факультеті психології більшість складають жінки (75 %), а на юридичному навпаки переважають чоловіки (81 %). Вік опитуваних становив від 18 до 22 років.

Дослідження складалося із двох етапів: на першому студенти ознайомлені із проблемою тероризму, на другому – респондентам запропоновано авторську анкету, яка спрямована на

розкриття уявлень студентської молоді про змістовний аналіз різних сторін тероризму, а також з метою виявлення особливостей когнітивного та емоційного ставлення до тероризму, екстремізму та насильства студенти заповнили бланк методики семантичного диференціалу. Категорія екстремізму була контрольною щодо двох інших, а категорія насильства була введена для перевірки асоціативного зв'язку, чи постає у побутовому уявленні тероризм саме як насильницький спосіб ціледосягання.

Оскільки теоретичний аналіз виявив, що безпосередніми виконавцями терактів здебільшого була молодь, то в роботі розкрито сутність насильства та встановлено, що насильство, яке скоюється молоддю, має свої особливості, на відміну від насильства, що скоюється у більш зрілому віці. Адже насильство молодих людей носить несистематичний, хаотичний характер, тобто здійснюється під впливом актуалізованого зовнішнього тиску. Так, виходячи з результатів, отриманих під час класичних експериментів С. Мілгрема, Ф. Зімбардо, тощо, можна стверджувати, що агресивні дії (насильство) стають можливими не тільки за рахунок імпліцитної будь-якій особистості схильності до насильства. Дана ідея є протилежною щодо думки, яку відстоювали З. Фрейд, К. Лоренц та інші, оскільки дані апологети імпліцитної схильності до насильства стверджували, що зовнішні подразники відіграють лише допоміжну роль у реалізації насильницьких дій.

Аналіз проблеми соціально-психологічних особливостей формування молоді як суб'єкта тероризму дозволив виокремити такі найбільш загальні психологічні риси терористів: надзосередженість на захисті власного «Я» шляхом проекції із постійною агресивно-захисною готовністю; недостатня особистісна ідентичність, низька самооцінка, елементи розщеплення особистості; потреба у включенні до референтної групи, тобто у соціально-психологічній ідентифікації суспільна ізоляція та відчуження, відчуття перебування на периферії життя та втрати життєвих перспектив; переживання соціальної несправедливості із схильності до проекції на суспільство власних невдач.

На основі зазначених характеристик визначено наступні типи терористів: керівники-організатори, розробники ідеологій, ідейні послідовники, виконавці, особи з нестійкою психікою, найманці, особи, що ховаються від суспільства у терористичних групах.

В емоційному плані виділяються два крайніх типи терористів: гранично «холодний», практично беземоційний варіант і варіант емоційно лабільний, схильний до сильних проявів емоцій у буденній сфері, коли знімається зазвичай жорсткий контроль над емоціями при підготовці й здійсненні терористичних актів. З емоціями пов'язані морально-етичні проблеми («комплекс гріховності»), іноді болісні для терористів при досить високому рівні освіти та інтелектуального розвитку.

Як правило, логіка і мислення терористів носять плутаний і суперечливий характер. Можливою є

класифікація психологічних типів особистості терористів на базі типології темпераменту, в цьому сенсі найбільш типовий психологічний варіант терориста – це сильно невротизований і екстравертований холерик.

Отже, розроблений підхід до побудови соціально-психологічної моделі сучасного терориста, який містить такі складові частини: соціальні (особливості походження, типу світогляду, освіти) і особистісні (основні особистісні якості терориста, психологічний тип, взаємин в соціальній групі, емоційна характеристика, логіка мислення) характеристик. Це дозволяє в подальшому конкретизувати реальну модель сучасного терориста.

ВИСНОВКИ

У дисертаційній роботі здійснено узагальнення основних теоретичних підходів до проблем тероризму як до соціально-політичного явища і запропоновано нове вирішення наукової задачі визначення змісту й особливостей соціально-психологічних механізмів тероризму та на їх основі розроблено підхід до побудови соціально-психологічної моделі сучасного терориста.

Результати авторського дослідження дозволяють сформулювати такі висновки та пропозиції теоретичного, методичного та практичного характеру.

1. Встановлено, що проблема тероризму з'являється із виникненням держави і права. В історичній ретроспективі відбувається зміна його назви, умов і способів здійснення, але не змінними залишаються способи дій. Суспільно-історичними передумовами виникнення та становлення тероризму є соціальні негаразди та боротьба за владу. Одним із основних чинників, що провокує людей на терористичну діяльність, постає перманентний антагоністичний конфлікт, який виникає в контексті взаємодії особи та будь-якої форми влади. Розкрито, що у Середні віки набуває поширення релігійний тероризм, який, окрім боротьби за владу набуває характерної риси – погрози насильством, яка стосувалася всіх.

2. На основі аналізу наукових джерел встановлено, що у сучасному світі тероризм перетворився в одну з найбільш гострих проблем, відтак дослідження тероризму стають особливо актуальними на сучасному етапі трансформації українського суспільства, що зумовлено наявністю значної кількості соціальних конфліктів, які можуть спричинити поширення і на теренах нашої держави.

Як соціально-політичне явище тероризм являє собою сукупність актів, скоєння яких відбувається із використанням насилля окремими особами та спеціально організованими групами й спільнотами. Основні соціально-психологічні механізми активізації тероризму є перманентний антагоністичний конфлікт та легітимація насильства, що формується, засвоюється і привласнюється індивідами в межах соціальних уявлень. Основна мета тероризму полягає в досягненні психічного стану людей, при якому забезпечується їх повне підпорядкування, а сформовані реакції страху

стають відносно стійкими і зберігаються в умовах життєдіяльності людини тривалий період, забезпечуючи прояв певних стереотипів поведінки в суспільстві. Відмінність між терором і тероризмом полягає в тому, що терор являє собою насильницький примус політичними силами, що перебувають при владі, спираються на владні структури та репресивний апарат (об'єктивно сильна сторона у конфлікті), тероризмом є насильницький примус (погроза його застосування), який використовується опозиційними силами (об'єктивно слабкіша сторона), терор здійснюється відкрито і легально, тероризм реалізується конспіративно та нелегально.

3. Аргументовано, що вивчення соціально-психологічних умов активізації тероризму в Російській імперії дозволяє поглибити наукові знання про механізми поширення тероризму, зокрема встановлено, що істотну роль в цьому відіграють соціальні уявлення та ставлення до мети й засобів, які обираються терористами. В роботі досліджено вплив соціально-економічних негараздів та жорсткого диктату держави щодо громадян, який виражається у кримінальному переслідуванні за висловлення незгоди. Така основа приводить до зміни домінуючих у суспільстві цінностей, що виявлялося зокрема у появі співчуття ідеї насильницького примусу державного апарата до виконання поставлених вимог.

Для ґрунтовного розуміння природи соціальних протиріч та передумов виникнення тероризму в роботі було використано такі підходи: насильство як основа соціального і політичного устрою, значення насильства для збереження всіх форм суспільства, теорія «суспільного договору» як основи легітимності надзвичайних заходів, репресивних законів, конфлікт між природою людини та суспільством, психологічні механізми та ідеологічні підвалини анархістських рухів, ідея випадкових людей у злочинному середовищі, систематизація причинно-наслідкових зв'язків між спадковістю, фізичними вадами людини та її злочинним характером, роль пристрасті (звички, потреби) до вчинення злочину, зв'язок між фізичною конституцією людини, психічним складом та типом поведінки, ідея ендокринної схильності людини до злодіяння.

4. Аналіз сучасних соціально-психологічних тенденцій вивчення тероризму показав, що зарубіжні дослідники досліджували феномен тероризму шляхом вивчення зовнішньо-ситуативних детермінант поведінки, зокрема: психопатологічних зрушень у психіці людини, вивчення біографічних даних та спадкування сімейних стереотипів поведінки, в межах психоаналітичного підходу (через причини деструктивної, радикальної поведінки, деструктивну особистість у контексті її суспільних зв'язків), біхевіористичного напрямку (через проблему конфлікту як соціальної «хвороби», необхідного чинника соціальних процесів і зрушень), наслідування агресивних інстинктів від тварин, ситуативних зовнішніх детермінант, активності суб'єкту у теорії соціального наочіння. Їх дослідження дозволили зрозуміти передумови щодо вирішення суспільних проблем радикальними способами, виявити мотиви терористичної діяльності, роль агресії, конфліктності, референтної групи у формуванні майбутнього суб'єкта терористичної діяльності.

Вітчизняні психологи досліджували соціально-психологічні механізми тероризму через вивчення когнітивної сфери особистості: суспільну свідомість, утворення соціальних стереотипів, концепцію соціальних уявлень, неусвідомлювані, афективно заряджені стимули, установки, відношення (ставлення) людини, проблеми мотивації і мотиваційної сфери, тероризм як канал скидання деструктивної енергії та інші. Були виокремлені такі мотиви терористичної діяльності: самоствердження, захисні, заміщуючі та мотиви самовиправдання. Зазначені утворення дають можливість робити прогноз з приводу джерел активізації терористичної діяльності, який ґрунтується на аналізі особливостей соціальної ситуації, диспозиційної структури суб'єкта терористичної діяльності, які виражаються у соціально-психологічній позиції, соціальній домінанті та обранні стратегії досягнення цілей терористичної діяльності.

5. Показано, що молодь є «групою ризику», оскільки вона є найбільш мобільною та активною у період соціальних зрушень. Крім того, молоді в сучасному трансформаційному соціальному (політичному) житті є властивим моральний маргіналіям, а відтак, вона є найбільш сенситивною до застосування імпульсивних радикальних дій, і, на відміну від більш старших людей, можуть стихійно, під дією раптового чиннику вдатися до застосувань радикальних мір. Одна з головних причин такої сенситивності криється в такій особливості молодого віку, як сильна потреба у позиціонуванні себе у соціумі, включеності, приналежності групі й посиленні почуття само-ідентичності.

6. Дані, отримані в ході емпіричного дослідження уявлень студентської молоді про тероризм, дають підстави стверджувати, що на когнітивному рівні психіки респонденти усвідомлюють проблему тероризму, стосовно афективного рівня, ситуація є невизначеною. Респонденти в достатній мірі орієнтуються у проблемі тероризму, розуміють, що собою являє даний феномен, в значній мірі усвідомлюють небезпеку сучасного тероризму як для всього світу в цілому, так і для власної родини. Психологічний ефект амбівалентного ставлення до екстремізму у студентів можна пояснити тим, що, на відміну від тероризму та насильства суспільні установки та стереотипи не є такими однозначно негативними.

Виявлено, що ставлення студентів до тероризму в цілому негативне, але вони допускають існування виправдовуючих мотивів. Якщо терористичні дії реалізує стороння людина, то опитувані це зовсім не підтримують, для себе студенти допускають втілення таких дій, але лише у виняткових ситуаціях.

7. Розроблено підходи до побудови соціально-психологічній моделі сучасного терориста, які базуються на виділених соціальних (особливості походження, типу світогляду, освіти) і особистісних (основні особистісні якості терориста, психологічний тип, особливості взаємин в соціальній групі, емоційна характеристика, логіка мислення) характеристиках, це дає можливість застосування отриманих у дослідженні результатів в профілактичних заходах загрози тероризму.

Перспектива подальшого дослідження полягає у розробленні більш деталізованих соціально-психологічних портретів терористів відповідно до їх типології, дослідження вікових, соціальних, інтелектуальних особливостей терористів та їх зв'язку із обраними соціальними ролями у терористичній групі.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ АВТОРОМ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Навчальний посібник:

1. Солодовнікова Х. К. Соціально-психологічні аспекти тероризму : навч. посіб / Х. К. Солодовнікова. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2003. – 71 с.

Статті у наукових фахових виданнях, включених до переліку, затвердженого МОН України:

2. Солодовнікова Х. К. Соціально-психологічні аспекти тероризму / Х. К. Солодовнікова // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Сер.: Соціологія. Психологія. Педагогіка. – 2005. – Вип. 22. – С. 39–43.

3. Солодовнікова Х. К. До питання про зміст поняття тероризм / Х. К. Солодовнікова // Соціальна психологія. Психологія управління. Організаційна психологія : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. Максименка С. Д., Карамушки Л. М. – К. : Міленіум, 2005. – Т. VII, вип. 7. – С. 344–356.

4. Солодовнікова Х. К. Роль психологічних настанов у готовності суб'єктів соціальної діяльності до терористичної активності / Х. К. Солодовнікова // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. ст. / АПН України, Ін-т соціальної та політичної психології ; [ред. кол.: С. Д. Максименко, М. М. Слюсаревський та ін.]. – К. : Міленіум, 2005. – Вип. 12 (15). – С. 259–268.

5. Солодовнікова Х. К. Психологічні джерела схильності молоді до радикальних дій / Х. К. Солодовнікова // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави : зб. наук. пр. Ін-ту соціальної та політичної психології НАПН України ; за заг. ред. М. М. Слюсаревського ; упоряд. : В. О. Васютинський, О. А. Ліщинська. – К. : Міленіум, 2007. – Вип. 5–6. – С. 211–219.

6. Солодовнікова Х. К. Ставлення студентської молоді до тероризму та екстремізму / Х. К. Солодовнікова // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології імені Г. С. Костюка НАПН України / за ред.: С. Д. Максименка, М. В. Папучі. – К. : Міленіум, 2011. – Т. 11, вип. 4, ч. 2. – С. 270–280.

7. Солодовнікова Х. К. Психологічні аспекти проблеми тероризму в працях сучасних науковців / Х. К. Солодовнікова // Вісник Національної академії оборони України. – 2014. – № 2. – С. 284–288.

8. Солодовнікова Х. К. Соціально-психологічний портрет сучасного терориста / Х. К. Солодовнікова // Вісник Національної академії оборони України. – 2014. – № 3. – С. 326–333.

Статті в іноземних наукових виданнях:

9. Solodovnikova K. The Role Ukrainians by Origin Played in Terrorist Acts in the Russian Empire of Late 19th – Early 20th Century до American Journal of Community Psychology [Електронний ресурс] / K. Solodovnikova // «IntellectualArchive Bulletin». – 2014. – Р. 84–90. – Режим доступу :– [http://www.intellectualarchive.com/Journal_Files/IAJ_2014_03.pdf.

10. Солодовнікова К. К. Исследование особенностей терроризма в трудах отечественных психологов / К. К. Солодовнікова // Оралдың ғылым жаршысы. Сер.: Педагогические науки. Психология и социология : Уральский научный вестник республика Казахстан. – 2014. – № 6 (85). – С. 95–100.

Тези доповідей на наукових, науково-практичних конференціях та семінарах:

11. Солодовнікова Х. К. Психологічні особливості тероризму / Х. К. Солодовнікова // Протидія відмиванню «брудних» коштів та фінансуванню тероризму: громадська підтримка та контроль : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., (20 черв. 2003 р., м. Київ) / Міжнародна громадська організація «Міжнародний антикримінальний та антитерористичний комітет». – К. : Національна академія внутрішніх справ України, 2003. – С. 95-110.

12. Солодовнікова Х. К. Соціально-економічні аспекти тероризму в контексті економічної та національної безпеки / Х. К. Солодовнікова // Теоретичні та прикладні питання економіки : зб. наук. пр. / Інститут конкурентного суспільства. – К. : ВПЦ Київський університет, 2004. – Вип. 4. – С. 204–209.

13. Солодовнікова Х. К. Проблема вивчення насильства / Х. К. Солодовнікова // Міжнар. наук. конф. «Дні науки філософського факультету – 2005», 26–27 квіт. 2005 р. : матеріали доп. та виступів. – Ч. III. – К. : Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – С. 75–78.

14. Солодовнікова Х. К. Ставлення студентської молоді до тероризму та екстремізму / Х. К. Солодовнікова // Зб. ст. II Міжнар. наук.-практ. конф. «Проблеми емпіричних досліджень у психології» (До 110-річчя започаткування Г. І. Челпановим Психологічного семінарію у Київському Університеті св. Володимира), 4–5 груд. 2008 р.). – К., 2008. – С.38-46.

15. Солодовнікова Х. К. Особливості мотивації терористичної діяльності / Х. К. Солодовнікова // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки. Спецпроект: «Тенденції розвитку психології в Україні: історія та сучасність» з нагоди 85-ої річниці від дня народження фундатора вітчизняної історико-психологічної науки В. А. Роменця : зб. наук. пр. – К. : Логос, 2011. – Т. 3: Соціальна психологія. – С. 122–129.

16. Солодовнікова К. К. Возникновение и становление взглядов на терроризм как феномен общественной жизни / К. К. Солодовнікова // Сборник научных трудов SWorld. Современные

проблемы и пути решения в науке, транспорте, производстве и образовании. – Одеса, 2012. – Т. 22. – Сер.: Педагогика, психология и социология. – С. 89–95.

17. Солодовникова К. К. Роль психологических установок в готовности субъектов социальной деятельности к террористической активности [Электронный ресурс] / К. К. Солодовникова // Московский государственный университет имени М. В. Ломоносова : сб. работ по материалам Междунар. молодёжного науч. форума «Ломоносов» XX Междунар. конф. студ., асп. и молодых учёных «Ломоносов» 2013, (10–13 апр. 2013 г., г. Москва). – М., 2013. – Режим доступа : http://lomonosov-msu.ru/archive/Lomonosov_2013/2247/60009_3005.pdf.

18. Солодовнікова Х. К. Соціально-психологічні характеристики образу сучасного терориста / Х. К. Солодовнікова // Соціально-гуманітарні та правові проблеми діяльності Збройних Сил України : матеріали наук.-практ. конф., (24 квіт. 2014 р., м. Київ) / Міністерство оборони України, Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського. – К. : НУОУ, 2014. – С. 242–245.

АНОТАЦІЇ

Солодовнікова Х. К. Соціально-психологічні основи аналізу історичного розвитку тероризму. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.05 – соціальна психологія; психологія соціальної роботи. – Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, Київ, 2015.

Дисертаційне дослідження присвячене аналізу соціально-психологічних механізмів становлення суб'єкта терористичної діяльності.

У дисертації розкрито історичні та психологічні аспекти виникнення й становлення тероризму в історії людської цивілізації, виокремлено соціально-психологічні чинники цього явища. Досліджений феномен тероризму у вітчизняній психологічній думці XIX–XX ст. та досвід вивчення тероризму зарубіжними психологами.

Досліджені особливості вияву явища тероризму у сучасному світі, особливості його вивчення у психологічній науці, основні підходи до даної проблеми у працях зарубіжних та вітчизняних психологів.

На основі теоретичного та емпіричного аналізу розроблено підходи до побудови соціально-психологічної моделі сучасного терориста, які включають в себе виділені соціальні (особливості походження, типу світогляду, освіти) і особистісні (основні особистісні якості терориста,

психологічний тип, наявність синдромів, взаємин в соціальній групі, емоційна характеристика, логіка мислення) характеристики суб'єкта терористичної діяльності.

Ключові слова: терор, тероризм, насилля, терорист, інсургент, інсуреція, антисоціальна діяльність, мотиви терористичної діяльності, соціально-психологічний портрет сучасного терориста.

Солодовникова К. К. Социально-психологические основы анализа исторического развития терроризма. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.05 – социальная психология; психология социальной работы. – Институт психологии имени Г. С. Костюка НАПН Украины, Киев, 2015.

Диссертационное исследование посвящено анализу развития психологических взглядов на теоретические и практические аспекты становления терроризма.

В диссертации обоснована актуальность исследования данного явления, раскрыты источники и причины его возникновения, освещены основные направления исследования терроризма в научном знании, обоснована необходимость его исследования при помощи методов социальной психологии.

Раскрыты исторические, с момента возникновения государственных форм управления людьми (древние государства Востока, античность, государства Ближнего Востока I тыс. н.э., Средневековая Европа, Ренессанс и Эпоха Нового времени), и психологические аспекты возникновения и становления терроризма в истории человеческой цивилизации, выделены социально-психологические факторы этого явления. Исследован феномен терроризма (в контексте социально-психологического знания) в отечественной психологической мысли XIX–XX ст. (идея «Сверхчеловека», одобрение идеи терроризма со стороны образованной части общества как необходимого инструмента свержения монархии). Проведён анализ научных исследований терроризма зарубежными психологами (основные предпосылки возникновения терроризма: промышленная революция и урбанизация, появление массовых профессий, деиндивидуализации человека, смешивание национально-этнических групп, стихийная крупномасштабная социальная реформа, появление массового сознания, образования и распространения агрессии и насилия в человеческих массах во время революций, бунтов, переориентация сознания, потеря идеалов и социальных ориентиров, поиски новых идеалов и нового образа жизни, появление феноменов инсургенции и инсурекции).

Установлено, что в зарубежных странах научные изыскания проблем терроризма начались раньше, чем в Украине, которая долгое время входила в состав других государств. Обнаруженные и проанализированные работы зарубежных учёных датируются XIII–XIV веками н.э. В этих работах речь идёт о группировках, использующих террористические методы и преследующих в основном политические, религиозные и национально-освободительные цели.

Исследованы особенности проявления терроризма в современном мире, особенности его изучения в психологической науке, основные подходы к данной проблеме в трудах зарубежных и отечественных психологов.

Аргументировано принципиальное отличие современного терроризма, состоящее в массовости жертв, а также опосредованности и дистанцированности исполнителей террористических актов от своих жертв с помощью современных средств массового поражения и компьютерных технологий, в отличие от террористов прошлого (до XIX в.).

Указанные отличия, на наш взгляд, имеют фундаментальное значение для изучения феномена терроризма и при построении модели социально-психологического портрета террориста.

В диссертационной работе показано различие между основными тенденциями социально-психологического анализа феномена терроризма в работах зарубежных и отечественных учёных. Тенденции научных изысканий зарубежных исследователей терроризма лежат в плоскости изучения особенностей социализации и формирования личности в качестве субъекта террористической деятельности, психопатологии и генетической предрасположенности, тогда как российские и отечественные психологи сосредоточены в основном на анализе ценностных ориентаций, установок и социальных стереотипов, влияющих на выбор человеком террористических способов достижения поставленных целей.

Анализ указанных тенденций позволил допустить, что изучение феномена терроризма должно включать в себя оба подхода, что позволит более качественно и глубже изучить факторы активизации террористической деятельности, использовать более эффективные методы профилактики ее угроз.

На основе проведенного научного анализа разработаны подходы к построению социально-психологической модели современного террориста, которая основывается на социальных (особенности происхождения, тип мировоззрения, образование) и личностных (основные личностные качества террориста, психологический тип, наличие синдромов, взаимоотношений в социальной группе, эмоциональная характеристика, логика мышления) характеристиках.

Ключевые слова: террор, терроризм, насилие, террорист, инсургент, инсurreкция, террористическая деятельность, мотивы террористической деятельности, социально-психологический портрет современного террориста.

Solodovnikova K. Socio-psychological framework for the analysis of the historical development of terrorism. – Manuscript.

Dissertation for scientific degree of candidate of psychological sciences, specialty 19.00.05 – Social psychology; psychology of social work. – G. S. Kostiuk Institute of Psychology at The National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Kyiv, 2015.

The research is dedicated to the analysis of social and psychological mechanisms of evolvement of a subject of terrorism.

This dissertation focuses on origin and evolvement of terrorism in history of humankind – in particular its historical and psychological aspects – as well as social and psychological causes of this phenomenon. It also studies the phenomenon of terrorism in works of Russian and Ukrainian scientists dated XIX–XX as well as subject studies of foreign psychologists.

The study outlines distinctive features of terrorism in modern world, psychological peculiarities of terrorism studies, main ways to approach the subject in studies of national and foreign scientists.

Social and psychological portraits of a modern terrorist were developed under this dissertational research. The portraits define social (e.g. origin, worldview, education) and personal (traits of character, psychological type, psychological syndromes, emotional characteristics, logic of flow of thoughts) characteristics of a subject of terrorism.

Key words: terror, terrorism, violence, terrorist, insurgent, insurrection, terrorist activity, reasons of terrorist activity, social psychological portrait of modern terrorist.